

Turkish Studies

Comparative Religious Studies

Volume 14 Issue 1, 2019, p. 189-198

DOI: 10.7827/TurkishStudies.14632

ISSN: 2667-5544

Skopje/MACEDONIA-Ankara/TURKEY

INTERNATIONAL
BALKAN
UNIVERSITY

EXCELLENCE FOR THE FUTURE
IBU.EDU.MK

Research Article / Araştırma Makalesi

Article Info / Makale Bilgisi

✍ *Received/Geliş: Kasım 2018*

✓ *Accepted/Kabul: Mart 2019*

✍ *Referees/Hakemler: Prof. Dr. Hulusi ARSLAN – Prof. Dr. Mehmet EVKURAN*

This article was checked by iThenticate.

EBU HANİFE’NİN TARTIŞMA VE ELEŞTİRİ YÖNTEMİ

*Metin ÖZDEMİR**

ÖZET

İnanç hürriyeti İslam’ın şiarındandır. Kur’an, dinde ve inançta zorlama olmadığını açıkça beyan etmiştir. (Bakara, 2: 256) Hz. Peygamber’in ve ona tabi olanların tebliğ faaliyeti, muhatapların kesin bilgi ve kanıtla ikna edilmesi yöntemi üzerine bina edilmiştir. (Yusuf, 12: 108) Yine Kur’an’da, Bedir savaşının sonuçları üzerinden şu mesaj verilmiştir: “... Ölen açık bir delille ölsün, yaşayan da açık bir delille yaşasın.” (Enfal, 8: 42) Hatta Kur’an’da, tartışma ve eleştiri üslubunun nasıl olması gerektiği bizzat vurgulanmıştır: “Rabbinin yoluna, hikmetle, güzel öğütle çağır; onlarla en güzel şekilde tartış...” (Nahl, 16: 125) Bu yöntemi titizlikle uygulayan Hz. Peygamberin, muhataplarına karşı tutum ve davranışı, Kur’an’da şöyle övülmüştür: “Allah’ın rahmetinden dolayı, sen onlara karşı yumuşak davrandın. Eğer kaba ve katı kalpli olsaydın, şüphesiz etrafından dağılır giderlerdi. Onları affet, onlara mağfiret dile, iş hakkında onlara danış, fakat karar verdin mi Allah’a güven, doğrusu Allah [kendisine] güvenenleri sever.” (Âl-i İmran, 3: 159)

Tartışma ve eleştiri yöntemi ve üslubu ile ilgili olarak Kur’an’dan alıntıladığımız bu türden emir ve tavsiyeleri dikkate alan Müslümanların tebliğ faaliyetlerinde kesin bilgi ve kanıt hep birinci öncelikleri olmuştur. Bununla birlikte kesin bilgiye ve kanıta ulaşma yöntemleri konusunda ihtilaflar çıkmış, izlenen farklı yollar neticesinde ortaya çıkan fikir ayrılıkları yüzünden ötekini eleştirirken zaman zaman aşırıya kaçılmış; muhaliflere ehli bidat, zındık, kâfir vb. ithamlar yöneltilmiştir. Bu durumun doğal sonucu olarak Müslüman topluluklar arasında mezhep taassubu yaygınlaşmış, zamanla ortaya çıkan çeşitli fırkalar, siyasi çatışmaların bir aracı haline gelmeye başlamıştır. Hâlbuki Allah, kalpleri düşmanlık duygularıyla param parça olmuş bir cahiliye toplumunu, içerisinde barışın, selametın, huzur ve güvenin ilkeleri bulunan sağlam

* Prof. Dr., Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi Dini İlimler Fakültesi Kelam Anabilim Dalı, E-posta: metin.ozdemir@asbu.edu.tr

Kur'an ipiyle neredeyse içerisine düşecekleri bir ateş çukurunun kenarından çekip kurtarmıştı. (Âl-i İmran, 3: 103) Belki de inançlar üzerine yapılan tartışmalar neticesinde kalplerin parçalandığını ve Müslümanların hızla yeni bir ateş çukurunun kenarına doğru sürüklendiğini hisseden ilk Müslümanlar ve onların takipçileri, söz konusu tehlikeyi bertaraf etmek için, ötekine karşı sert ve yıpratıcı bir üslup kullanmayı tercih etmişlerdi. Ancak tarihsel tecrübeler, bu tutumun faydadan çok zarar getirdiğini açıkça göstermiştir.

Biz bu çalışmamızda, ilk dönemin en etkili simalarından birisi olan Ebu Hanife'nin bu süreç içerisinde, tartışma ve eleştiri yöntemi ve üslubu açısından nasıl bir duruş sergilediğini göstermeye çalışacağız. Bunun hem onun gayri Müslimlerle yaptığı tartışmalarda elde ettiği başarıların temel dayanak noktalarını görmemize hem de muhaliflerine karşı kullandığı üslup ve yöntemlerde belirgin olarak ortaya çıkan olumlu ve olumsuz yönleri değerlendirmemize katkı sağlayacağını umuyoruz.

Anahtar Kelimeler: Ebu Hanife, Eleştiri, Metot, Tartışma, Kalam

CRITICISM AND DISCUSSION METHOD OF ABU HANIFA AND DISCUSSION METHOD OF ABU HANIFA

ABSTRACT

Freedom of belief is one of the main principles of Islam. The Qur'an has made it clear that there is no compulsion in religion and belief. (2: 256) The preaching activity of the Prophet and his followers is based on the method of persuasion of the people with precise information and evidence. (12: 108) Again, in the Qur'an, that message has been given by the results of the Battle of al-Badr as follows: "... So that those who were to be destroyed might be destroyed after a clear evidence and those who were to live might leave after a clear evidence." (8: 42) In fact, in the Qur'an, it is emphasized how the method of discussion and criticism should be: "Invite to the way of your Lord with wisdom and fair preaching and argue with them in a way that is better..." (16: 125) This attitude that the Prophet used towards his interlocutors has praised in the Qur'an like that: "And by the Mercy of Allah, you dealt with them gently. And had you been severe and harsh hearted, they would have broken away from about you; so pass over (their faults), and ask forgiveness for them; and consult them in the affairs. Then when you have taken a decision, put your trust in Allah, certainly, Allah loves those who put their trust (in him)." (3: 159)

In the preaching activity of Muslims who take such orders and recommendations into consideration the definite information and evidence has always been the first priority. However, disagreements over ways of reaching definite information and evidence have come about; while criticizing the other because of differences in ideas emerged because of different ways that are pursued have been exaggerated and some charges such as the people of bid'a/unorthodoxy, apostate, unbeliever etc. have been directed to the opponents from time to time. As a result of the natural consequence of this situation, the sectarian severity became widespread among Muslim communities and the various

sects emerged over time became a means of political conflicts. Whereas Allah had saved the ignorant Arab society whose hearts were torn apart by feelings of enmity from the brink of a pit of fire where they would almost fall into it by the rope of Qur'an that contained the principles of peace, harmony, and security. (3: 103) Perhaps the first Muslims and their followers, who felt that the hearts were torn apart and Muslims were quickly drifting towards the brink of a new pit of fire, had chosen to use a harsh and abrasive style against the others in order to eliminate the danger. However, historical experience has made it clear that this attitude is more damaging than benefit.

In this article, I tried to show where Abu Hanifa, one of the most influential figures of the first period, stood in terms of the method and style of discussion and criticism. Below is a brief summary of the results I reached in the article.

STRUCTURED ABSTRACT

Freedom of belief is one of the main principles of Islam. The Qur'an has made it clear that there is no compulsion in religion and belief. (2: 256) The preaching activity of the Prophet and his followers is based on the method of persuasion of the people with precise information and evidence. (12: 108) Again, in the Qur'an, that message has been given by the results of the Battle of al-Badr as follows: "... So that those who were to be destroyed might be destroyed after a clear evidence and those who were to live might leave after a clear evidence." (8: 42) In fact, in the Qur'an, it is emphasized how the method of discussion and criticism should be: "Invite to the way of your Lord with wisdom and fair preaching and argue with them in a way that is better..." (16: 125) This attitude that the Prophet used towards his interlocutors has praised in the Qur'an like that: "And by the Mercy of Allah, you dealt with them gently. And had you been severe and harsh hearted, they would have broken away from about you; so pass over (their faults), and ask forgiveness for them; and consult them in the affairs. Then when you have taken a decision, put your trust in Allah, certainly, Allah loves those who put their trust (in him)." (3: 159)

In the preaching activity of Muslims who take such orders and recommendations into consideration the definite information and evidence has always been the first priority. However, disagreements over ways of reaching definite information and evidence have come about; while criticizing the other because of differences in ideas emerged because of different ways that are pursued have been exaggerated and some charges such as the people of bid'a/unorthodoxy, apostate, unbeliever etc. have been directed to the opponents from time to time. As a result of the natural consequence of this situation, the sectarian severity became widespread among Muslim communities and the various sects emerged over time became a means of political conflicts. Whereas Allah had saved the ignorant Arab society whose hearts were torn apart by feelings of enmity from the brink of a pit of fire where they would almost fall into it by the rope of Qur'an that contained the principles of peace, harmony, and security. (3: 103) Perhaps the first Muslims and their followers, who felt that the hearts were torn apart and Muslims were quickly drifting towards the brink of a new pit of fire, had chosen to use a harsh and abrasive style against the others in order to eliminate the

danger. However, historical experience has made it clear that this attitude is more damaging than benefit.

In this article, I tried to show where Abu Hanifa, one of the most influential figures of the first period, stood in terms of the method and style of discussion and criticism. Below is a brief summary of the results I reached in the article.

The basic principles proposed by the Qur'an within the framework of the method of invitation were to submit clear documents, to give advice with wisdom and goodly. It is possible to find traces of these three in Abu Hanifa's method of discussion and criticism.

According to sources that give the information about the first period of Islam, Abu Hanifa was the first person who attached importance to the rational consideration about the matters of creed and faith and based on the clear judgments of reason to prove the fundamentals of religion in the Ahl al-Sunnah. In his own words, he was a person who was shown with the finger in solving the theological problems.

According to Abu Hanifa, it was necessary to base on those three basic criteria to justify a claim and respond to a possible challenge. If our interlocutor is a believer, we should first show to him clear provisions and documents of the book and of the authentic Sunnah as an evidence. If there is no clear evidence in these two, then we should base on the clear provisions of the reason. If he is a disbeliever, then we should only base on the clear provisions of the reason and the simple experience of everyday life.

For Abu Hanifa, an argumentative must have a discriminating power to distinguish between good and evil, beauty and ugly and right and wrong. On the other hand, the main aim in the discussion should be to reach the right. Therefore, when he realized that his interlocutor had put forward stronger evidence than he had, he should not hesitate to abandon his own view and to adopt his interlocutor's views. According to him, the most stable principle in beliefs and deeds is true and exact knowledge. Therefore, he argued that little worship with solid knowledge was better than that of many worship with ignorance.

He used in his arguments a style and method which the average people could understand. Therefore, his arguments were simple to understand by people of all levels.

He suggested against those who did not find appropriate to dive into matters that the Sahaba did not discuss, that there was a great difference between the terms of Sahaba and that of himself. According to him, if the Sahaba had experienced the conditions of his own time, they would not have seen any harm in discussing the same issues.

First, he based on the Qur'an, authentic Sunnah and the consensus of Sahaba in the matters relating to the jurisprudence. He would prefer the opinion that he only wished in the matters that Sahaba disagreed. He would not find the opinion of the generation that came after the Sahaba as binding, and would prefer what he only wished from among them. His basic approach was to base on the benefit of the Muslim community when he could not find a solution in the Qur'an, authentic Sunnah and the consensus of the Sahaba. When the benefit of the Muslim community was took into consideration, he would leave even the analogy, and he would prefer what he considered more suitable in terms

of the benefit of the community, even though it was contrary to the analogy.

In short, Abu Hanifa neither took the nas as a basis alone and saw the reason as merely a means of explanation of it like the people of al-Hadith, nor made the nas subject to the reason like Mutazila. Although he gave a priority to nas in the matters that are in the Quran and the Sunnah, he has never seen any problem in relying on the clear provisions of the reason and the data of experience in many matters that are not in these two.

Keywords: Abu Hanifa, Criticism, Method, Discussion, Kalam.

EBU HANİFE'NİN METODOLOJİK AÇIDAN YERİ VE ÖNEMİ

İlmi çalışmalarda hedefleri doğru belirlemek kadar bizi o hedeflere yöneltecek yöntem ve metotlar da önemlidir. Hele iman ve inanç üzerine yapılan araştırma ve tartışmalarda bu durum çok daha fazla büyük önem arz etmektedir. Çünkü Haricilerin durumunda olduğu gibi İslam düşüncesinin oluşum ve gelişim sürecinde, inanç ve iman üzerine yapılan tartışmalarda izlenen yanlış yöntemlerin, tarafları nasıl büyük bir çatışma ortamına sürüklediğine ilişkin pek çok acı örnek gösterebiliriz. Yukarıda açıkça işaret ettiğimiz üzere, Kur'an'ın, dinin anlatımı, savunması ve tebliğinde, çatışma ortamına sürüklenmekten alıkoyacak yöntem ve üslupları açıkça dile getirmiş olmasına rağmen, Müslümanlar söz konusu hataya düşmekten kurtulamadılar. Bunun en önemli nedenlerinden birisi hiç kuşkusuz nasları/dinî metinleri okuma, anlama, yorumlama ve onlar üzerinde tartışma konusunda hedef ve yöntem belirlerken içerisine düşülen yanlışlıklardır.

Müslümanlar erken dönemlerden itibaren nas-akıl ilişkisi konusunda üç farklı yöntem izlediler: Bunlardan birincisi (Ehl-i Hadis), nasları, ikincisi (Mutezile), akli, üçüncüsü (Ehl-i Sünnet'in akli önemseyen kısmı) ise, nassa tabi olan akli ön plana çıkarmaktaydı. Birinci gruba göre, nassın olduğu yerde aklın söz hakkı bulunamazdı. Aklın nas karşısındaki tek görevi, onu anlamak ve açıklamaktı. Dolayısıyla onlara göre aklın hüküm verme yetkisi yoktu. İkinci grup, akılla nakil arasında görünürde bir çatışma olduğunda, doğrudan aklın hükmünün tercih edilmesi, naklin ise aklın hükmü doğrultusunda yorumlanması gerektiğine inanıyordu. Üçüncü grup, bu ilk iki grup arasında bir denge kurmaya çalıştı. Onlara göre, nassın bulunmadığı yerlerde pek ala akıl da hüküm verebilirdi. Ancak nasla akıl arasında görünürde bir çatışma olursa, ya akıl nassa tabi olmalı veya en azından bir görüş belirtmekten kaçınmalıydı. Bu durum en açık biçimiyle Allah'ın Arş'a istiva etmesi, eli ve yüzü gibi haber yoluyla tespit edilen sıfatları konusundaki görüşlerine yansdı. Onlara göre aklın bu konuda bir hüküm belirtmesi doğru değildi. Akıl en fazla bu tür sıfatların tescime/cisimlere ve teşbihe/diğer canlılara benzetme hatasına düşmeden Allah'ın zatına ve yüceliğine yakışır bir tarzda sıfatları olduklarını benimseyebilirdi. Çünkü bunların en doğru anlamlarını ancak Allah bilebilirdi. O halde aklın bu konuda yapacağı her yorum ve vereceği her hüküm sadece bir zandan ibaret olabilirdi. Zan ise inanç konularında dayanak oluşturabilecek düzeyde bir bilgi türü değildi. Ehl-i Sünnet'in özellikle araştırmaya önem veren Kelam bilginleri, bu görüşü daha da yumuşatarak Mutezileye yakın bir tutum sergileme ihtiyacı hissetti. Çünkü Arap dilinin gramer özellikleri ve aklın açık hükümleri onları bu tür bir tutuma zorlamaktaydı.

Bu arada nispeten geç dönem Selefiyye'nin önemli bir temsilcisi olarak görülen İbn Teymiyye (728/1328) gibi görünürde aklın açık hükümleriyle sahih naslar arasında bir çatışma olamayacağını; eğer böyle bir şeyden söz ediliyorsa ya aklın hükmünün yeterince açık veya nassın sahih olmadığını savunanlar da vardı. Ancak bu yaklaşım, Ehl-i Sünnet'in çoğu tarafından pek gerçekçi bulunmadı. Zira görünürde pek çok nas ile akıl arasında çatışma olduğu inkâr edilemez bir olgu olarak karşımıza çıkmaktaydı. Bu durumda, nassın hükmünün bulunmadığı yerlerde akla hüküm verme yetkisi vermekle birlikte onun her hâlükârda sahih nassa tabi olması gerektiğini savunanlar açısından iki yaygın tutumun

bulunduğu söylenebilir: Bunlardan birincisi, çatışma durumunda akla susmayı ve nassa tabi olmayı, ikincisi ise nasları gramer kurallarına ve aklın açık hükümlerine uygun olarak yorumlamayı önerenlerin tutumuydu. Ebu Hanife, haberi sıfatlar konusunda Ehl-i Sünnet'in bu iki farklı tutumu içerisinde birincisini tercih etmekle birlikte, diğer konularda aklî tefekküre önem vermekte, Ehl-i Hadisin aksine özellikle detay meselelerle ilgilenen fıkıh alanında akla geniş bir alan açmaktaydı. Onun din karşıtı muhaliflerle ilgili tartışma ve münazaralardaki ustalığı ise ayrı bir önemli özelliği idi. İlk dönem hadise ve gelişmeleri hakkında bilgi veren kaynaklar, Ebu Hanife'nin Ehl-i Sünnet içerisinde akla ve tefekküre büyük önem vermektен, inanç ve iman meselelerini ispat ve savunma konusunda aklın açık hükümlerine itimat etme yolunu benimsemekten ibaret olan Kelam metodunu kullanan ilk kişi olduğu bilgisini aktarmaktadırlar.

Başlangıçta Ebu Hanife'nin yaşadığı dönemlerde Ehl-i Sünnet'in temel hedefi, İslam inanç sisteminin safiyetini muhafaza etmek, onu ortaya çıkan bidat ehlinin bozuk fikirlerine karşı korumaktır. Ebu Hanife, onlar içinde bu görevi üstlenen ilklerden biriydi. Bizzat Ebu Hanife kendisini şöyle takdim etmekteydi: "Kelam [meseleleri] hakkında düşünüyordum. Sonuçta bu konuda parmakla işaret edilen bir mertebeye yükseldim." (Bağdâdî, 2001/XIII: 333) Ebu Hafs es-Sağîr de benzer bir tespitte bulunur: "Ebu Hanife sürekli olarak Kelam ile ilgilenir ve insanlarla tartışır, sonunda onda maharet sahibi oldu." Zerancerî'nin verdiği bilgiye göre, fıkıh ilmindeki hocası Hammad b. Ebî Süleyman (120/738) ile karşılaşmadan önce, Kelam dersleri verdiği bir ilim halkası vardı. (Mekkî, 1981/I: 57) Yine bizzat Ebu Hanife kendisini şöyle tanıtmaktaydı: "Bana Kelam'da cedel / tartışma [kabiliyeti] verildi. Onunla meşgul olup muhaliflerle münakaşa ve mücadele ederken bir müddet geçti. Muhaliflerin ve cedel / tartışma (Cürcânî, 1405: 101) ehlinin çoğu Basra'da ikamet etmekteydi. Ben de bu yüzden yirmi kereden fazla Basra'ya gidip geldim. Bu gidiş gelişlerimde bazen orada bir yıl bazen daha az bazen de daha fazla kalıyordum. Orada Haricilerin İbadiyye ve Sufriyye gibi fırkaları ve Haşviyye ile tartışmalarda bulundum." (Mekkî, 1981/I: 54) Ancak menakıp kitapları onun başlangıçta Kelam ilmini, dinin asıllarını konu edindiği için en üstün ilim kabul ederken sonradan, Hz. Peygamber'in ve ashabının onunla meşgul olmadığını gerekçe göstererek fikir değiştirip Fıkıh ilmine yöneldiğinden de bahsederler. (Mekkî, 1981/I: 54)

İlk dönem Eş'arî kelam bilginlerinden olan Abdülkahir el-Bağdadî, Ebu Hanife ve İmam Şâfi'nin, Ehl-i sünnetin fakihleri ve imamları arasında Kelam İlmi ile ilk uğraşan kişiler olduklarını, Ebu Hanife'nin Kaderiyye'ye reddiye olarak *el-Fıkhü'l-Ekber* isimli bir kitap yazdığını, ayrıca onun Ehl-i sünnetin fiillerin yaratılması konusundaki görüşünü desteklemek için *el-İstîtâ'a ma'a'l-fi'l* isimli bir risalesinin bulunduğunu ve bu risalede fiil ile birlikte bulunan tek bir istitaatin iki zıt fiil için kullanılabileceğinden bahsettiğini zikreder. (Bağdâdî, 2002: 334) Bir başka Eş'arî kelam bilgini Ebu'l-Muzaffer el-İsferâyînî ise onun hakkında şunları söylemekteydi: "Ebû Hanife'ye ait olan *el-Âlim [ve'l-müte'allim]* isimli kitapta inkârcılara ve bidat ehline üstün gelen kesin deliller bulunmaktadır. Nusayr b. Yahya'nın Ebu Hanife'den aktardıklarını sahih bir senetle güvenilir bir yoldan bize ulaştıran sika ravilerin nakillerinden oluşan *el-Fıkhü'l-Ekber* kitabına, yine Ebu Hanife'nin Ebu Amr Osman el-Bettî'ye yazdığı *el-Vasiyye*'sinde bidat ehlini reddetmek üzere bir araya getirdiği fikirlerine ve İmam Şâfi'nin eserlerine bakan kimseler, bu ikisinin [itikâdî] mezhebi arasında hiçbir fark bulamazlar. Onların [itikâda] dair görüşleriyle ilgili bizim anlattıklarımıza aykırı olarak aktarılanların hepsi, bidat ehlinin kendi bidatlerini kabul ettirmek maksadıyla uydurdukları yalanlardır." (İsferâyînî, 1983: 184)

Bu rivayetler Ebû Hanife'nin Kelam İlmi'nde cedel / tartışma, münakaşa ve münazara yöntemlerini kullandığını, bu esnada güçlü deliller ileri sürerek rakiplerini ilzam ettiğini / susturduğunu açıkça göstermektedir. Bu itibarla rahatlıkla onun Ehl-i sünnetin inanç esaslarını Kelam metodunu kullanarak savunan ilk kişi olduğu söylenebilir.

EBU HANİFE'NİN TARTIŞMA VE ELEŞTİRİ YÖNTEMİ

Ebu Hanife'nin metodoloji konusunda özel bir çalışması bulunmadığı için, onun özellikle kelamî meseleler hakkında kendine özgü tartışma yöntemi ve üslubunu ancak *el-Âlim ve'l-*

müte 'allim'de olduğu gibi kendisine yöneltilen sorulara verdiği cevaplardan, İslam akaidine dair diğer eserlerinden ve kendisi hakkında yazılan menakıp kitaplarından hareketle tespit edebiliriz.

Ebu Hanife'nin zamanında, ihtilaf ve ayrılıklara sebep olan tartışmalara dalmayı hoş karşılamayan, bunu Hz. Peygamber'in sünnetine ve onun ashabının izlediği yola muhalif olarak gören zümreler vardı. Ancak Ebu Hanife bu zümrelerin söz konusu tutum ve tavrını doğru bulmuyordu.

Ebu Hanife bu zümrelerin tutum ve tavrı hakkında kendisine ne düşündüğünü soran ve onların durumunu, büyük ve suyu bol bir nehirde boğulmak üzere olduğu için bir çıkış yolu arayan bir kimseye, bir başkasının “olduğun yerde dur, bir çıkış yolu arama” demesine benzeten bir talebesine şu cevabı vermişti: “Görüyorum ki sen onların bazı kusurlarının farkına varmışsın ve onlar aleyhine kesin delillere ulaşmışsın. Ancak sen, ‘senin için mümkün olan sadece Hz. Peygamberin ashabı için mümkün olan şeyler değil midir’ diye soranlara şöyle söyle: ‘Evet ben onların yerinde olsaydım, benim için mümkün olan, onlar için mümkün olan şeyler olurdu. Ne var ki, benim içerisinde bulunduğum durum, onların içerisinde bulunduğu durumun aynısı değil. Biz bugün, bize sataşan, bizi eleştiren ve kanımızın dökülmesini helal gören kimselerden gelen belalara maruz kalıyoruz. Dolayısıyla bizim bugün kimin hatalı kimin doğru olduğunu bilmeme, kendimizi ve namusumuzu savunmama lüksümüz yoktur. Hâlbuki Hz. Peygamberin ashabının durumu şöyleydi: Onların zamanında [kendi içlerinden] kendileriyle savaşan kimseler yoktu. Dolayısıyla onlar silah taşıma külfetine katlanmıyorlardı. Buna karşılık biz, bize sataşıp bizi eleştiren ve kanımızın dökülmesini helal sayan kimselerden gelen belalara maruz kalıyoruz. Bir kimse insanların ihtilaf ettiği konularda dilini tutmakla birlikte işittiği şeyden kalbini çekmeye muktedir olamaz. Çünkü kalp için gerekli olan ya iki durumdan birini ya da her ikisini çirkin görmektir. Kalbin birbirine zıt olan iki şeyi birden sevmesi mümkün değildir. Kalp zulme meylettğinde zalimleri sever. Kişi bir topluluğu severse onlardan olur. Kalp hakka ve hak ehline yönelirse, onların dostu olur. Bunun nedeni, işlerin ve sözün hakikatinin araştırılmasının sadece kalp tarafından yapılmasıdır. Bu bakımdan diliyle iman edip de kalbiyle iman etmeyen kimse Allah katında mümin sayılmaz. Kalbiyle iman edip de bunu diliyle açıklamayan kimse ise Allah katında mümindir.” (Ebu Hanife, 1368: 9-10)

Ebu Hanife'ye göre tartışma ve eleştiride bulunan kimseler, her şeyden önce doğru ile yanlış arasındaki farkı görebilecek bir temyiz gücüne sahip olmalıdır. Bu da ancak doğru ve yanlışın sahih bilgisine sahip olmakla mümkün olur. Ona göre adaleti tarif ettiği halde zulmü bilmeyen kimse, gerçekte adaleti de tanımıyor demektir. Ebu Hanife, bu tür kimseleri tüm zümrelerin en cahilleri olarak nitelendirir. Onun açısından hakikat tektir ve değişmez. Bu yüzden o, hakikat üzere olduklarını söyledikleri halde, kendilerinin görüşlerine muhalif olanların söylediklerinde de hakikat payı bulunabileceğini söyleyenlerin durumunu, gerçekte beyaz olan bir elbiseyi gördüğünde, onu kırmızı, sarı ve siyah olarak nitelendirenlerin de doğru olabileceğini söyleyen kimsenin durumuna benzetir. Bu bakımdan Ebu Hanife, hakikatin tarafını seçenlerin, ona muhalif olanları doğru kabul etmelerinin mümkün olmadığı görüşündedir. Örneğin ona göre, “kuşkusuz biz biliyoruz ki zina eden kâfir değildir; bununla birlikte zina eden kimsenin zina ettiğinde, imanının elbisesinin üzerinden sıyrıldığı gibi kendisinden gittiği görüşünde olanların da doğru olması mümkündür, dolayısıyla biz onları yalanlamayız” diyen kimselerin durumu, beyazın beyaz olduğunu kabul ettikten sonra ona siyah diyenlerin de doğru olabileceğini kabul eden kimseye benzer. (Ebu Hanife, 1368: 10) Ancak unutmamak gerekir ki insanları sağlam kanıtlara dayanan hakikatler üzerinde birleştirmek mümkün olsa da, onları farklı bakış açılarına ve metotlara bağlı olarak ortaya çıkan yorumlar ve teviller üzerinde birleştirmek aynı ölçü de mümkün değildir.

Elbette Ebu Hanife için ilim öğrenmekten maksat, onunla amel etmektir. Ona göre, vücudun organları nasıl göze tabi ise, amel de ilme tabidir. (Ebu Hanife, 1368: 9) O amelin ilimle ilişkisinin önemini şöyle ifade eder: “Amelle birlikte olan az ilim, çok amelle birlikte bulunan cehaletten daha faydalıdır. Aynı şekilde hidayetle birlikte bulunan hayat kurtaracak kadar az rızık, cehaletle birlikte bulunan çok rızıktan daha yararlıdır.” (Ebu Hanife, 1368: 9) Bu bakımdan ona göre, hakkı temsil ve

tebliğ etmek üzere görevli olan her mümin öncelikle kendisini amele sevk eden bir ilme sahip olmalı, dolayısıyla cehaletten uzak durmalıdır. Ona göre değer ifade eden, sadece amelin çokluğu değil, az da olsa ilimle birlikte yapılan ameldir. O bu durumun açık kanıtı olarak "... Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu? Doğrusu ancak akıl sahipleri bunlar üzerinde düşünür" ayetini delil olarak kullanır.

Ebu Hanife Kur'an'ı delil olarak kabul edenlere Kur'an'dan, kabul etmeyenlere ise akıldan deliller sunardı. Nitekim bir keresinde imanın mahiyeti ile ilgili kendisiyle tartışmak isteyen Cehm b. Safvan'a şöyle demişti: "Eğer Kur'an'ın kesin bir delil olduğuna inanıyorsan sana onunla konuşurum. Onu kesin bir delil olarak görmüyorsan, seninle, İslam'a muhalif olanlara karşı ne ile konuşuluyorsa onunla [yani akılla] konuşurum." (Kerderî, 1981/II: 201-201) Cehm, Ebu Hanife'ye Kur'an'a iman ettiğini, dolayısıyla ondan kesin delil getirmeye çalışabileceğini söyleyince, Ebu Hanife, Kur'an'dan onun, imanın "Allah'ı bilmekten ibaret olduğu" şeklindeki tanımını çürüten en net delilleri şu şekilde sıralamaya başlar:

"Allah, kitabında imanın dil ve kalp olmak üzere iki uzuvda bulunduğunu belirtmiştir. Nitekim O, şöyle buyurmuştur: 'Resûle indirileni duydukları zaman, tanış çıktıkları gerçekten dolayı gözlerinden yaşlar boşandığını görürsün. Derler ki: 'Rabbimiz! İman ettik...' (Mâide, 5: 83) Bir başka ayette 'Söylediklerine karşılık olarak Allah onlara cennetler bahşetmiştir...' (Mâide, 5: 85) Görüldüğü üzere Allah onları mümin saydı ve [sözleri nedeniyle] onlara sevap verdi... [İmanda] söze ihtiyaç duyulmasa ve kişi marifetle yetinebilseydi, kalbiyle Allah'ı bilip de onu diliyle ikrar etmeyen kimse mümin sayılırdı. Nitekim Allah'ın laneti üzerine olsun, İblis, 'Rabbim beni azdırmama karşılık...' ve 'Rabbim diriltilecekleri güne kadar bana mühlet ver' demişti. [Bu sözleriyle] o, Allah'ın kendisini yaratan ve diriltten olduğunu bildiğini [açıkça kanıtladığı halde] mümin sayılmamıştır. Yine bu takdirde kâfirler dilleriyle inkâr etseler de Allah'ı tanımaları sebebiyle mümin sayılırlardı. Sözü doğru ve kesin kanıt sayılan Allah onlar hakkında şöyle buyurmuştur: 'Kendileri de bunlara yakinen inandıkları halde, zulüm ve kibirlerinden ötürü onları inkâr ettiler.' (Neml, 27: 14) Bu ayetlerin hiçbirinde dilleriyle inkâr ettikleri için [salt] bilgileri sebebiyle Allah onları mümin saymamıştır. (Kerderî, 1981/II: 202)

Ebu Hanife, herhangi bir konuda farklı görüşten olan müminlerle tartışırken Kitap ve Sünnette açık bir delil bulursa onu kullanır, başka delil aramazdı. Ancak o, eğer bir konuda sahabe arasında ihtilaf edilmişse, bu takdirde onların görüşlerinden dilediğini tercih ederdi. Sahabeden sonra gelen neslin görüşlerini ise bağlayıcı bulmaz, onlardan dilediğini alır, dilediğini terk ederdi. Ebu Hanife, sanıldığı gibi her konuda kıyasa başvurmazdı. Herhangi bir meselenin çözümünü Kitap ve Sünnette ve sahabenin içtihatlarında bulamazsa, çoğu kez onu kıyas yoluyla çözmeye çalışırdı. Bir keresinde kendisine kıyası ilk defa kullananın İblis olduğunu hatırlatarak kıyas metodunu kullanmasına karşı çıkan birisine şöyle cevap vermişti: "Ey fılan, bu sözün yerinde değil. Çünkü İblis, Allah'ın emrine karşı gelmişti. Nitekim Allahü Teâlâ şöyle buyurmuştur: 'Hani bir keresinde Biz meleklerle Âdem'e secde edin demiştik. İblis hariç onlar secdeye varmışlardı. O cinlendendi. Bu yüzden Rabbinin emrinden dışarı çıkmıştı.' (Kehf, 18: 50) Hâlbuki biz bir meseleyi diğer bir meseleye kıyas ediyor, böylece onu Kitapta veya Sünnette ve ümmetin ittifakında yer alan asıllardan birine dayandırmış oluyoruz. Böylece içtihatla bulunuyor ve kendisine tabi olunan [asılların] etrafında dolanıp duruyoruz. Bu nerede senin söylediğin nerede!" (Mekkî, 1981/I: 73-74) Bununla birlikte Ebu Hanife, toplumun yararına netice vermediği durumlarda kıyas konusunda da ısrarcı olmaz, istihsana, halk arasında yaygın olan teamüllere ve üzerinde icma edilen meşhur hadislere başvurur, kimi çözüm bekleyen meseleleri onlara kıyas ederek çözmeye çalışırdı. Kısacası o, çözümüne Kitapta, Sünnette ve sahabe uygulamalarında rastlayamadığı meselelerde daima halkın yararını gözetir, çirkin ve güvenilir bulunmayan tüm uygulamalardan kaçınır, dolayısıyla bu tür durumlarda kendisini herhangi bir yöntemle bağlamaz, en güzel yolun hangisi olduğuna kanaat getirirse ona başvururdu. (Mekkî, 1981/I: 75)

Ebu Hanife'nin daima halkın yararını gözetmesi ve en güzel olan çözüme odaklanması, onun bütün dini meselelerdeki tartışmalarına ve çözümlerine yansımaktaydı. Bu durumun en etkileyici güzel örneklerinden birisi de onun kendisini öldürmek niyetiyle gelen Haricilerle büyük günahkârların

durumuna ilişkin yaptığı bir tartışmadır: Bir defasında mescidin kapısına iki cenaze getirilmişti. Bunlardan birisi gırtlığına kadar şarap içmiş ve şaraptan nefesi tıkanarak ölmüştü. Diğeri ise zina eden, sonuçta da kendisini bir iple asarak öldüren bir kadındı. Hariciler Ebu Hanife'ye bu ikisinin durumu hakkında ne düşündüğünü sordular. Bunun üzerine o, Haricilere şöyle dedi: “Onlar hangi dindendi? Yahudi miydiler?” Hariciler ‘hayır’ dedi. O, ‘Hristiyan mıydılar?’ diye sordu. Onlar, ‘hayır’ dediler. O, Mecusi miydiler? diye sordu. Onlar hayır dediler. O, öyleyse hangi dindendiler? diye sordu. Onlar da ‘Allah’tan başka ilah olmadığına ve Hz. Muhammed’in onun kulu ve elçisi olduğuna tanıklık edenlerin dinindendiler diye cevap verdiler. Bunun üzerine o, onlara öyleyse bana bu tanıklığın durumu hakkında bilgi veriniz. O imanın kaçta kaçdır; üçte biri mi, dörtte biri mi, yoksa beşte biri mi? dedi. Onlar ona cevap olarak imanın üçte bir, dörtte bir ve beşte bir olması mümkün değildir, dediler. Ebu Hanife tekrar, o zaman bu tanıklık imanın kaçta kaçdır diye sordu. Onlar da onun imanının tamamı olduğunu söylediler. Buna karşılık Ebu Hanife onlara, öyleyse siz bana mümin olduklarını iddia edip kabul ettiğiniz kimseler hakkında soru soruyorsunuz dedi. Bu defa Hariciler, onların cennetlik mi yoksa cehennemlik mi olduğunu söyle bizden kurtul dediler. Bunun üzerine Ebu Hanife onlara eğer müsaade ederseniz ben size bu iki kişi hakkında, Hz. İbrahim peygamberin, onlardan daha ağır bir suç işleyen topluluk hakkında söylediği sözle cevap vereyim dedi. Nitekim o şöyle demişti: ‘Ey Rabbim bana uyan kimse bendendir. Bana asi olana gelince, gerçekten sen çok bağışlayan, çok merhamet edensin.’ (İbrahim, 14: 36) Yine ben size bu ikisi hakkında, Hz. İsa peygamberin onlardan daha büyük bir günah işleyen bir topluluk hakkında söyledikleriyle cevap vereyim. O da şöyle demişti: ‘Onlara azap edersen onlar senin kullarıdır [onlara azap etme hakkın var!], yok eğer onları bağışlarsan [ki buna da hakkın var], gerçekten Sen en üstün olan ve her şeyi hikmetle yaparsın.’ (Mâide, 5118) Dahası ben size, bu ikisi hakkında, Nuh peygamberin kavminin kendisine, ‘biz, toplumun en düşkünleri sana tabi olmuşken ne diye iman edelim’ dediklerinde, onun onlara söylediği şu sözle cevap vereyim: ‘Onların ne yaptıklarıyla ilgili benim bir bilgim yoktur; onların hesabını görmek yalnızca Rabbimin işidir. Keşke bunu bir anlansanız!’ (Şuara, 26: 112-113)

Tartışma esnasında, kendi görüşünden daha güzel bir görüş ortaya atıldığında, kendi görüşü üzerinde diretmez, daha güzel olan görüşü kabul ederdi. (Mekkî, 1981/I: 71)

Ebu Hanife, Allah’ın varlığının ispatı gibi hayati meselelerde teorik tartışmalara girmez, hasımlarını gündelik hayattan alınan basit tecrübî delillerle ikna etmeye çalışırdı. Bir keresinde Dehriyye’den bir grup onu öldürmek üzere gelmişlerdi. Ebu Hanife onları kılıçları ellerinde iken karşısında gördüğünde, “durun biraz, ben size meseleyi bir açıklayayım sonra işinize bakarsınız dedi. Ağır yüklerle dolu ve denizde azgın dalgalar arasında kaptansız olarak ağır ağır ilerleyen bir gemi hakkında ne düşünüyorsunuz? Hiç böyle bir şey mümkün olur mu?” Onlar bu mümkün değildir dediler. Ebu Hanife şöyle devam etti: ‘Hiç bu dünyanın bütün uç noktaları, mekânları, farklı halleri, durumları, değişen işleri ve fiilleriyle birlikte hikmetli bir sanatkârı, her şeyi bilen bir düzenleyicisi olmaksızın var olması akıllıca bir iş midir?’ Bunun üzerine onlar hemen tövbe ettiler ve kılıçlarını kınlarına soktular.” (Kerderî, 1981/I: 225)

Yukarıda sunulan örnekler açıkça göstermektedir ki Ebu Hanife, müminlerle tartışırken Kur’an’da ve sahih sünnette yer alan asılları ve açık kanıtları kullanmakta, inkârcılarla tartıştığı esnada ise aklın açık hükümlerine ve gündelik hayattan alınan basit tecrübî bilgilere başvuruyordu.

SONUÇ

Kur’an’ın davet metodu çerçevesinde önerdiği temel ilkeler, açık belge sunmaktan, hikmetle ve güzelce öğüt vermektir ibaretti. Ebu Hanife’nin tartışma üslubu ve yönteminde bu üçünün de izlerini bulmak mümkündür.

İslâm’ın erken dönemine ilişkin bilgiler veren kaynaklara göre Ebû Hanife, Ehl-i Sünnet içerisinde inanç ve iman konularında aklî tefekküre önem veren, dinin asıllarını ispat ve savunmada aklın açık hükümlerine dayanan ilk kişiydi. Bizzat kendi ifadesiyle o, kelâmî meseleleri çözümlemede parmakla gösterilen bir kişiydi.

Ebu Hanife'ye göre bir meseleyi açıklamada, bir iddiayı temellendirmede ve muhtemel bir itiraza cevap vermede şu üç temel ölçüye dayanma zarureti vardı. Eğer karşımızdaki muhatap mümin ise, ona önce Kitaptan ve sahih sünnetten açık hükümler ve belgeler kanıt olarak gösterilir. Bu ikisinde açık bir kanıt bulunamadığı takdirde, aklın açık hükümlerine dayanılır. Eğer muhatap inkârcılardan ise, o zaman sadece aklın açık hükümleri ve gündelik hayattan alınan basit tecrübi bilgiler esas alınır.

Ebu Hanife açısından bir tartışmacının öncelikle iyiyle kötünün, güzelle çirkinin ve doğru ile yanlışın arasını ayırabilecek bir temyiz gücüne sahip olması gerekir. Diğer taraftan tartışmadaki temel amaç doğruya ulaşmak olmalıdır. Bu yüzden o, tartıştığı muhataplarının kendisinden daha güçlü kanıtlar ileri sürdüğünü fark ettiğinde, kendi görüşünü terk edip onların görüşlerini benimsemekte tereddüt etmezdi. Ona göre inanç ve amelde en sağlam düstur, doğru ve sahih bilgidir. Bu yüzden o, sağlam bilgiyle yapılan az ibadetin cehaletle yapılan çok ibadetten daha hayırlı olduğunu iddia ederdi.

O tartışmalarında ortalama insanların anlayabileceği bir üslup ve yöntem kullanırdı. Dolayısıyla argümanları her seviyeden insanın anlayabileceği basitlikteydi.

Sahabenin tartışmadığı meselelere dalmayı uygun bulmayanlara karşı, onların şartlarıyla kendi döneminin şartları arasında büyük farklar bulunduğunu ileri sürerdi. Ona göre şayet sahabe kendi döneminin şartlarını yaşamış olsaydı, aynı meseleleri tartışmakta bir sakınca görmeyecekti.

Fıkhî konularda ise öncelikle Kur'an, sahih sünnet ve sahabe ittifakını esas alırdı. O, sahabenin ihtilaf ettiği meselelerde, onların görüşlerinden dilediğini alır, sahabe sonrası neslin görüşünü ise bağlayıcı bulmaz, onlardan yalnızca dilediğini tercih ederdi. Onun Kur'an, sahih sünnet ve sahabe görüşlerinde bir çözüm bulamadığı takdirde başvurduğu temel yaklaşımı, Müslüman toplumun maslahatını esas almaktı. Ümmetin maslahatı söz konusu olduğunda yerine göre kıyası bile terk eder, ona aykırı olduğu halde maslahat açısından daha uygun gördüğü istihsanı tercih ederdi.

Kısacası Ebu Hanife, ne ehli hadis gibi sadece nassı esas alıp akli yalnızca bir açıklama aracı olarak görmüş, ne de Mutezile gibi nassı akla tabi kılmıştır. O kitap ve sünnette yer alan meselelerde nassı incelemekle birlikte bu ikisinde bulunmayan pek çok konuda aklın açık hükümlerine ve tecrübe verilerine dayanmakta hiçbir beis görmemiştir. Onun metodu, nassın açık hükümlerine aykırı düşmediği sürece akla geniş bir alan açmaktan ve onu doğru bilgilere ve kesin ilkelere dayanmak kaydıyla özgürce kullanmaktan ibaretti.

KAYNAKÇA

- el-Bağdâdî, Abdulkâhir. (2002). *Usûlü'd-din* (tah: Ahmed Şemsüddin). Beyrut.
- Ebu Hanife. (1368 H.) *el-Âlim ve'l-müte'allim* (tah: Zâhid el-Kevserî). Kahire.
- el-İsferâyînî, Ebu'l-Muzaffer. (1983). *et-Tabsîr fi'd-din* (tah: Kemal Yusuf el-Hût) Beyrut.
- el-Kerderî, Hâfizüddîn b. Muhammed. (1981/II) *Menâkıbü Ebî Hanîfe*. Beyrut.
- el-Bağdâdî, Hatîb. (2001). *Târîhu Bağdâd*. Beyrut.
- el-Beyâdî, Kemâlüddin Ahmed. (1949). *İşârâtü'l-merâm min ibârâti'l-imâm* (tah: Yusuf Abdürrezzak). İstanbul.
- el-Cürcânî, Seyyid Şerif. (1405 H.) *et-Ta'rifât* (tah: İbrahim el-Ebyârî). Beyrut.